

A kötet a szótári rész (27–307) mellett az egyes névformák azonosítását megkönnyítő név- és szóalakmutatót (309–89), valamint a képzők és a fonológiai szerkezet vizsgálatához felhasználható névvégmutatót (391–449) is tartalmaz.

A változatos szempontú nyelvészeti elemzés lehetőségének biztosításán túl a szótár anyaga történettudományi, népesség- és településtörténeti, valamint művelődéstörténeti vizsgálatokra is módot ad. A helynévtörténeti szótárban bemutatott gazdag anyag értékét tovább növeli a kötet igényes kialakítása, a szép tipográfiai megoldások és az adatkere- sést megkönnyítő digitális hozzáférhetőség biztosítása (<http://nevarchivum.unideb.hu>).

A „Korai magyar helynévszótár” nemcsak azért újszerű a magyar nyelvtudomány- ban, mert először adja közre szótári formában legrégebb helyneveinket, hanem azért is, mert – eddigi, főként a történettudományi hasznosíthatóságot szem előtt tartó helynév- gyűjteményeinkkel szemben – anyagának elrendezésével a nyelvtörténeti kutatások céljait kívánja szolgálni. Nem kétséges, hogy egy olyan szerzteágzó feladat, mint egy ötkötetes szótár megszerkesztése minden alkotó részéről komoly tudományos felkészült- séget igényel; ugyanakkor hatalmas adminisztratív, a munka megszervezését érintő kihí- vás is. Kívánunk a szerkesztőknek vállalt céljaik eléréséhez erőt és kitartást, hogy impo- záns szótársorozatuk elkészítését a már megjelent kötet igényességével a tudomány nagy nyereségére mielőbb meg tudják valósítani!

BÖLCSKEI ANDREA

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 1.
Szerkesztette HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA.
A Magyar Névtudományi Kiadványai 8. Debrecen, 2004. 207 lap

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke e tanulmánykötettel új sorozatot indít szándéka szerint. E tanszékről méltán mondható el, hogy a mai magyar helynévkutatás fellegvárává nőtte ki magát HOFFMANN ISTVÁN tervszerű fejlesztő-, irányító- és szervezőmunkája folytán. Az egyetem doktori iskolájának névtani alprog- ramja szinte éves rendszerességgel bocsát ki jobbnál jobb doktori értekezéseket, melyek a tanszéken megjelent egyéb, főként forráskiadási tevékenységgel együtt egyértelműen egy virágzó műhely- és csapatmunka meglétét bizonyítják. E közös műhelymunka ter- méke a jelen kötet a maga nyolc tanulmányával.

Interdiszciplinaritás, alkalmazott művelődéstörténet, a névtan mint a történeti föld- rajz és a nyelvtörténet segédtudománya, a névtan önolvósága – ilyesféle vezérszavak ötlenek fel a recenzensben a kötet tanulmányainak végigolvasása során. Nem egynemű- ek, nem egy kaptafára készültek tehát a kötet tanulmányai: HOFFMANN ISTVÁN vigyáz arra, hogy ne telepedjen rá növendékei és növendékeiből lett munkatársai kutatási érdeklődésére. Hatása azonban elvitathatatlan: nemcsak abban, hogy az általa 1993-ban meg- adott és sokak által több alkalommal is sikerrel alkalmazott helynévelemzési keret e kötet két tanulmányában is fontos szervező erő, hanem abban is, hogy a tanulmányok túlnyomó részének forrásanyaga GYÖRFFY GYÖRGYnek az Árpád-kori Magyarországról írott történeti földrajza, témaválasztásuk pedig e forrásanyag névtani felhasználása.

A kötet első és egyben legterjedelmesebb tanulmányát (9–61) HOFFMANN ISTVÁN írta az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. A gondolati összetettségében (sőt stílusában is) BENKŐ LORÁNDOT idéző tanulmány két kérdésre keres választ: 1. miért kerülnek be magyar helynevek, személynévek, közszók és szerkezetek idegen nyelvű szövegbe. Ez a kérdés elsősorban a bekerülés okát kutatja. A második kérdésben, hogy miféle nyelviséget képviselnek ezek a magyar szórványok, kinek a nyelvhasználatát tükrözik, inkább a cél kérdése fogalmazódik meg: beleszól-e a tudatos nyelvhasználat, egy sajátos (írásbeli) normára törekvés bizonyos szavak, illetőleg szerkezetek gyakoribb alkalmazásába?

Az első kérdésre az HOFFMANN válasza, hogy nem azért szerepelnek a latin szövegekben magyar szórványok, mert a leírók nem tudták lefordítani őket. A magyar szavak szerepeltetése több tényező együttes hatásával magyarázható. Minden bizonnyal fontos ezek közül a jogbiztosító szerep, de szóba jöhető magyarázatként veendő számításba még az is, hogy volt egy sajátos európai oklevélkiadó gyakorlat, melynek a „szokásnormájába” beletartozott, hogy esetenként vulgáris szavakat, szerkezeteket ültet a latin szövegbe. Mindezek mellett nem zárhatunk ki bizonyos véletlenszerűséget, sőt nyelvi bizonytalanságot sem. A második kérdésre, hogy kinek a nyelvhasználatát tükrözik ezek a szórványok, az eddigi irodalom kétféle választ adott: tükrözhetik a leíró-fogalmazó nyelvjárását, de tükrözhetik az adott terület nyelvjárását is. Mindkét felfogás mellett lehet érveket találni. Korábban szinte kizárólagos volt az a magyarázat, mely szerint a szórványok, éppen a jogbiztosító szerep miatt, az adott hely nyelvjárásának leghűbb megjelenési formái, s ezáltal igen fontos adatok a nyelvjárástörténet számára. Ugyanakkor viszont már az e szövegekben is megjelenő alakváltozatok megítélése sem egyszerű: írásváltozatok-e, vagy a kiejtést tükröző fonetikai különbségek lenyomatai? A szerző a helyeket jelölő szórványok előfordulás-típusainak elemzése révén próbálja megadni a választ a dilemmára. Az oklevelek vízneveinek latinosított formáit elemezve azt találja, hogy a nótáriusok a magyar formához közel álló latinosított forma megtalálásával mintegy alkotó módon nyúltak bele a nyelvi tényanyagba. Ugyanez mutatkozik meg a településnevek jellegzetes típusaiban: az országos jelentőségű nevekben, az egyházi eredetű településnevekben és a jelzővel bővített vagy földrajzi köznevet tartalmazó nevek esetében. Itt a következetesség oly mértékű, állítja HOFFMANN, hogy „egyfajta, – vélhetően a képzés során elsajátított – norma megnyilvánulását láthatjuk benne” (37). Más helynévcsoportok további elemzésével a szerző azt is bizonyítja, hogy a latin földrajzi közneveknek a magyar helynevekhez való gyakori hozzáillesztése a megértést szolgálta, tehát itt is a leírók formálták át bizonyos mértékig az adatokat. Van továbbá két földrajzi köznév, a *bérc* és a *paták*, amelyek különös gyakorisággal fordulnak elő közszoói értékben az oklevelek szórványaiban. Mivel e két szó fogalomkörébe tartozó más földrajzi köznevek viszont csak elenyésző számban képviseltetik magukat a szórványokban, arra következtethetünk, hogy e két szó (általános jelentésükön túl) a korabeli oklevélkiadó gyakorlat egységesülő törekvését, normáját tükrözi.

A következő, „Népességtörténet és helynévkutatás” című tanulmányt RÁCZ ANITA jegyzi (63–89). A szerző a régi Bihar megye etnikai viszonyait rajzolja meg a helynevek segítségével. Nyelvészeti oldalról a vizsgálatba azok a településnevek vonhatók be, amelyekben népnevek fordulnak elő, illetve névátvétellel kerültek be a magyar helynévrendszerbe. Fontos módszertani elv, hogy azok a személynévi eredetű helynevek, amelyekben idegen eredetű személynév szerepel, ha pusztán, toldalék nélkül állnak, csak

magyar névadás termékei lehetnek. A helynevek tanúsága azonban önmagában esetleges, a régészet és a történettudomány eredményeit és megállapításait is figyelembe kell venni akkor, amikor a helynevekből a megtelepedési viszonyokra következtetünk. RÁCZ ANITA mindezek figyelembevételével végzi vizsgálatát. Megállapítja, hogy a magyarság a honfoglalás után leginkább a Berettyó és a Sebes-Körös közötti területet népesítette be, majd a középkor folyamán eljutott a Sebes-Körös forrásvidékéig, a Fekete-Körös völgyében Belényesig, a Fehér-Körös völgyében a Jósás-patakig. A székelység átmenetileg tartózkodott Bihar területén, központjuk Telegd lehetett – erre utalnak az átköltöztetett, Erdélybe került toponimák (például a *Küsmöd* pataknev). Szlávokat a magyarok kezdetben a megye északi részén találtak; ezek később, talán egy szervezett telepítés következtében, szétszóródtak. Ezt mutatják a *tót*, *oros* és *cseh* szavakat tartalmazó településnevek. A szlávokon kívül a nevek tanúsága szerint kisebb számban besenyők, valonok és németek is élhettek itt. A román lakosság legkorábban a 13. század második felétől telepedhetett meg Belényes vidékén, s a középkor folyamán a megye déli része erősen elrománosodott – ezt a román eredetű helynevek első megjelenései bizonyítják.

BÉNYEI ÁGNES dolgozatának (Az ómagyar kori helynévképzők és változataik, 91–104) kérdései az alternáció vagy szinonimitás, illetőleg hogy beszélhetünk-e egyáltalán helynévképzőről mint önálló képző kategóriáról, hiszen minden helynévképző valamilyen köznévképző funkcióból fejlődött ki. Az első kérdés tárgyalása során fontos figyelni arra is, hogy egy adott szinkroniában fogalmazzuk meg álláspontunkat az alakváltozat vagy két külön képző kérdésében. Fontos kritérium a képző eredete, funkcióbeli azonossága és alaktani viselkedése. Ilyen, alternációs szempontból problematikus képzők a *-d/-t*, *-d/-gy*, *-st/-sd*, *-i/-j*, melyek összetartozását a szerző a helynévi adatok fentebbi hármasszemponitú elemzésével bizonyítja. Nem tartható azonban alternáns képzőpárnak a *-s/-cs*, mivel a közös eredet mellett erősek a funkcionális különbségek.

PÓCZOS RITA a Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegeit tárja fel (105–27). Segítségé és mintája ebben KISS LAJOSnak a Felvidék vízneveiről írott tanulmánya. A szerző az adott területen három réteget tud elkülöníteni: egy magyar, egy szláv és egy „óeurópai” (szokásosabban inkább indoeurópainak nevezett) provenienciájú réteget. E rétegek elkülönülhetnek egymástól jelentésbelileg és alaki megformáltság szerint is. Indoeurópai töre nagy valószínűséggel csak a *Garam* és az *Ipoly* vezethető vissza. A magyar és a szláv nevek között leginkább az a különbség, hogy a szláv nevek esetében az alapszóhoz valamilyen formáns járul, míg a magyar nevek sokkal gyakrabban jönnek létre toldaléktalan alapszóból. A két terület között akad azért különbség is: a Garamvidéki szláv neveket a magyarok általában változtatás nélkül vették át, az Ipoly vidékén viszont ezek gyakran kétrészes nevekké váltak.

300 víz mintegy 1000 adata alapján végzett névstruktúra-vizsgálatot GYÓRFFY ERZSÉBET (Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén, 129–44). Tanulmányához HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési tipológiáját használta fel. Megkülönböztet egyrészes és kétrészes neveket. Ezek aránya a vizsgált területen 42 : 58; ez csak kismértékben tér el az országos átlag 49 : 51-es arányától. Említésre méltó az egyrészesből a kétrészesbe való átmenetet mutató nevek (*Holboka* [egyrészes víznév] > *Holboka pataka*) csoportja: ezeknél az egyrészes név mindig korábbi (vagy legalábbis azonos idejű), mint a kétrészes. E birtokos személyjellel ellátott utótagú szerkezetekben a birtokos személyjel megjelenését a szerző szerint „a többségi névtípusokhoz való alkalmazkodás igénye” hozhatta létre.

A szerző további tájékozódása szempontjából talán fontos, de tudományos hozzáadékkal alig bíró ujjgyakorlatnak nevezhetjük RESZEGI KATALIN tanulmányát (*Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben, 145–65). A szerző az eddig kiadott GYÖRFFY-anyagból összeállítja a három földrajzi köznévi adattárát, dicsérendő olvasottsággal körüljárja eredetük kérdését, középkori földrajzi elterjedtségüket, névalkotó kapcsolataikat.

Segédtudományi szerepben használja fel a középkori helyneveket DUDÁS GYÖRGYI (*A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban*, 167–82). Felvetése igen izgalmas: alátámasztják-e az ómagyar kori helynevek a labializáció folyamatáról a korábbi irodalomban – főként BÁRCZI tankönyvi összefoglalásában (In: BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR: *A magyar nyelv története*, Bp. 1967) – mintegy kánonná vált állítást, miszerint az *i > ü* változás megelőzte az *ě > ő* változást (BÁRCZI i. m. 155–7, 179). BÁRCZINÁL (179) csak a 13. század a közös: az *i > ü* esetében ez a végpont, az *ě > ő* esetében pedig a kezdőpont. Miként a szerző adat-egybeállításai is jelzik, a helynevekben a két változási tendencia sokkal közelebb kerül időben egymáshoz. E tanulmány érdeme tehát nem az, hogy bizonygatja az *i > ü* változás korábbi kezdetét, hanem (akár szándékától függetlenül is) az, hogy bemutatja e két változás egyidejű hatóerejét (nem merném ugyanis külön szinkroniának venni a 13. század elejét és második felét). Mivel a dolog az itt vázoltnál azért valószínűleg bonyolultabb, ajánlok a szerző figyelmébe néhány újabb tanulmányt (HEGEDŰS ATTILA: *Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában*. In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC. Zalaegerszeg. 1989: 96–9; KENESEI ISTVÁN: *Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat*. Magyar Nyelv 1995: 281–91; GÓSY MÁRIA: *Hangtörténeti változások feltételezett okairól*. Magyar Nyelv 1998: 276–83; HEGEDŰS ATTILA: *Zur Wandlung des Systems der kurzer Vokale des Ungarischen in der urungarischen und der altungarischen Zeit*. In: *Acta Linguistica Hungarica* 2002: 85–94).

A kötetet TÓTH VALÉRIA tanulmánya (*Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben*, 183–207) zárja. A szerző megállapítja, hogy az egy adott szinkroniában meglévő változatok egymáshoz képest vagy előzmény-következmény viszonyt mutatnak, vagy közös ősre mehetnek vissza. Az archaizmus és a neologizmus tehát viszonyfogalom: egy adott szinkroniában egy bizonyos lexéma bármelyik lehet, attól függően, hogy mivel állítjuk oppozícióba. E problematika megmutatkozását a magyar helynevekben a szerző a FNESz. névcikkeinek tanulmányozására alapozva végezte. Vizsgálata kiterjed mind az alapszóban, mind a képzős változatban meglévő helynevekre. A jelenlégre az alapszóban a következő változatok jellemzőek: a sztenderd szóhoz képest archaikus és neológ változatot is őriz a helynév (*Monyorókerék–Mogyoród–Pusztamagyaród*), a sztenderd mellett megtalálható annak régies formája is (*Diód–Algyógy*), a sztenderd mellett egy neológ változat áll (*Besenyő–Besnyő*). A képzős alakokban megőrzött régiségként bukkanhat fel az eredeti alak a helynevekben (*lapu–Lapuhás* [hegyoldal neve, mely őrzi az eredeti szláv szó *h*-jét]), illetőleg a képzős változatú helynév sajátos neológ vonást mutat (*kapu–Kapos* [kapus helyett]). A tanulmány végkicsengése: a helynevek valóban gyakran őriznek archaizmusokat, sok archaizmusnak tűnő jelenség viszont valójában a helynév egyediségében rögzült neologizmus. A szónév jelnévvé válása ugyanis kedvez a rendszer által nem szabályozott, csak a névvé vált szó hangtestére ható egyedi változásoknak. E tapasztalat a helynevek vizsgálatának elsődleges helyszínéül a helynév-rendszert jelöli ki.

Biztató vállalkozás a „Helynévtörténeti tanulmányok” első kötete. S hogy ne legyen belterjessé, hadd közvetítem innen is a szerkesztőknek az előszóban olvasható felhívását: „A következő kötetekbe örömmel várjuk a tudományterület minden művelőjének írásait is.”

HEGEDŰS ATTILA

**RÁCZ ANITA: A RÉGI BIHAR VÁRMEGYE TELEPÜLÉS-
NEVEINEK NYELVÉSZETI VIZSGÁLATA**
A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 9. Debrecen, 2005. 235 lap

Helynévi vonatkozású munkák – mindnyájunk öröme – gyakorta születnek a HOFFMANN ISTVÁN vezette debreceni névkutató munkaközösség eredményes kutatóinak tollából. Ezt alátámasztja az is, hogy A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványainak immáron 9. kötetét forgathatja az ómagyar korral, illetve a helynevek kutatásával foglalkozó nyelvész vagy a régi Bihar vármegye történetéről többet megtudni kívánó érdeklődő. E munka RÁCZ ANITA doktori értekezésének tanulságait tárja elénk.¹

A gazdag forrásanyagra támaszkodó munka öt nagyobb egységből áll. Az első fejezetben Bihar vármegye településtörténetéről, a megye jellemző természeti, illetőleg népességi viszonyairól olvashatunk. A „Biharország”-ként emlegetett, jellemzően nagy kiterjedésű erdőkkel, hegyekkel és mocsarakkal határolt, folyókkal hasított síkság az ómagyar korban 500 településsel büszkélkedhetett. Magyarsága székelyekkel, törökségi népekkel, szlávokkal és románokkal keveredett. A székelyek jelenlétére utal a megye déli részén fekvő *Székelytelek* és északkeleti részén található *Székelyhid* településnév, valamint a *Székelyjő* víznév; a besenyőkre a *Besenyőtelek*, *Talmács*, *Balkány*. Már KNEZSÁNÁL is szerepelnek a szlávokra utaló *Derna*, *Szalacs*, *Tóti* stb. településnevek, de szláv eredetű a 16. századi *Szohodol*, valamint a Berettyó mellékvize, a *Beszterce* neve is. Román nevek főként a 14. századtól találhatók: *Dombrovica*, időben később a *Krajova*, *Dombrovány*, *Magorán* stb.

A második fejezetben tömör összefoglalást kapunk a magyar történeti helynevek kutatásának történetéről és módszereiről, a névtudomány kialakulásáról ANONYMUSTÓL BENKŐ LORÁNDIG. A fejezet végén HOFFMANN ISTVÁN névtudományi modellje áll; ennek alkalmazásával végezte kutatásait RÁCZ ANITA.

Nyelvtörténettel foglalkozó kutatók körében egykor általánosan elfogadott volt az a nézet, hogy a honfoglaló magyarság egységes nyelvvel érkezett a Kárpát-medencébe. Ma viszont egyöntetűen vallják, hogy a magyar nyelvnyelvjárásai már a honfoglalást megelőzően kirajzolódtak, annál is inkább, mivel egy nagyobb terület nyelvében megfigyelhetően kialakulnak nyelvnyelvjárások. A harmadik, terjedelmesebb részben az ómagyar kori Bihar megye településneveinek hangtörténeti elemzésével találkozunk, és ugyanitt olvashatunk a korai magyar nyelvnyelvjárások, nyelvi különbségek nem mindig egyértelmű kérdéseiről. Mivel egy-egy terület mindig sajátos névkinccsel rendelkezik, a névföldrajzi

¹ Az opponensi véleményeket és a rájuk adott választ l. Névtani Értesítő 26. 2004: 188–204.